

Повість про любов і темряву

КУПИТИ

«Повість про любов і темряву» - це зворушлива й відверта автобіографія у формі роману. В центрі оповіді дитинство і юність автора в Єрусалимі середини минулого століття, звідки він прямує слідами своїх батьків до Одеси й Рівного, відтворюючи історію кількох поколінь з їхніми особистими драмами, втраченими ілюзіями і зруйнованими мріями. Ці глибоко індивідуальні траєкторії людських доль, любовно вихоплені спостережливим і чуйним оком з пітьми забуття, майстерно сплітаються в історію становлення єврейської держави, на тлі якої відбувається формування особистості письменника - хлопчика, що намагається віднайти матір, поглинуту темрявою.

Амос Oz

Побістъ
про
любов

i
темряву

Амос Оз

Повість про любов і темряву

Переклад з івриту *Віктора Радуцького* та *Оксани Пендерецької*

Примітки й словник *Віктора Радуцького*

УДК 82-3

О 46

Оз Амос

Повість про любов і темряву / Амос Оз ; пер. з івриту Віктора Радущького та Оксани Пендерецької. — Чернівці : Книги — XXI, 2024. — 672 с.

ISBN 978-617-614-404-5 (паперове видання)

ISBN 978-617-614-560-8 (електронне видання)

«Повість про любов і темряву» — це зворушлива й відверта автобіографія у формі роману. В центрі оповіді дитинство і юність автора в Єрусалимі середини минулого століття, звідки він прямує слідами своїх батьків до Одеси й Рівного, відтворюючи історію кількох поколінь з їхніми особистими драмами, втраченими ілюзіями і зруйнованими мріями. Ці глибоко індивідуальні траєкторії людських доль, любовно вихоплені спостережливим і чуйним оком з пільми забуття, майстерно сплітаються в історію становлення єврейської держави, на тлі якої відбувається формування особистості письменника — хлопчика, що намагається віднайти матір, поглинуту темрявою.

Книга видана за підтримки Канадського благодійного фонду Ukrainian Jewish Encounter / Українсько-Єврейська Зустріч.

Усі права застережено.

Жодну частину з цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

A TALE OF LOVE AND DARKNESS

Copyright © 2003, Amos Oz

All rights reserved

ISBN 978-617-614-404-5 (паперове видання)

ISBN 978-617-614-560-8 (електронне видання)

© Книги — XXI, 2024, *видання українською мовою*

© Віктор Радущький та Оксана Пендерецька, 2024, *переклад*

© Анна Стьопіна, 2024, *обкладинка*

Лист до моїх читачів в Україні

Український переклад моєї книги «Повість про любов і темряву» — подія для мене вельми визначна й зворушлива.

Та насамперед я хочу сказати кілька слів про перекладачів цього мого роману.

Віктор Радущкий з Єрусалима, мій дорогий друг і перекладач моїх книг, випустив у світ десять моїх романів і книжку публіцистики російською мовою, деякі з моїх творів перекладені ним українською у співавторстві з відомими українськими літераторами. Віктор народився і виріс у Києві, українська, російська та їдиш — його рідні мови з дитинства, він уже близько сорока років живе в Єрусалимі й нині є одним з найвидатніших перекладачів івритської літератури, насамперед — російською мовою. Його співавторка-перекладачка Оксана Пендерецька живе у Чернівцях, вона — філологиня і психологиня — переклала низку книжок з польської та російської; українська, польська та російська — мови, знані для неї змалку. Я сподіваюся, що співпраця перекладачів з Ізраїлю та України, з Єрусалима й Чернівців дасть чудові плоди, а результат їхньої спільної роботи тепло зустрінуть українські читачі.

«Повість про любов і темряву» вже перекладена тридцятьма двома мовами, екранізована відомою акторкою Наталі Портман, яка до того ж зіграла у фільмі роль моєї матері, по всьому світі розійшлися мільйони примірників цієї книги. Проте переклад саме українською надзвичайно важливий для мене: понад сто сторінок у книзі змальовують дні дитинства моєї мами в місті Рівному на Заході України; на цих сторінках я повертаюся до коренів маминої родини, до її батьків і дідів, які досягали життєвих успіхів, працювали і розвивалися у Рівному, в селах довкола нього. Описи міста тих часів та життєустрою, які читач зустріне в книзі, я створював за розповідями самої мами про дні її дитинства; багато про що розповіли мені її сестри, тітки Соня та Хая з

родини Мусманів. Із цих розповідей я дізнався про мальовничі пейзажі України, про її ліси, ріки, луки, про дівчат, які пасуть гусей; наче на власні очі бачив я дерев'яні хати та українські білені мазанки, чув церковні дзвони...

Не всі ці оповіді сповнені ностальгії та солодких спогадів, у багатьох з них чимало гіркоти і смутку. До історії взаємин євреїв і їхніх сусідів-українців (та й інших) вписані також чорні сторінки, що свідчать про ворожість до євреїв, переслідування і приниження, ненависть і жорстокість. Проте, без сумніву, є і свідчення про добросусідські стосунки, прояви взаємної цікавості до життя близького сусіда, якому часом простягалася рука допомоги.

«Повість про любов і темряву» — принаймні частково — моя розповідь про Україну, переклад цієї книги українською — це певним чином дещо запізніле повернення додому.

Колискові українською мовою, які співала мені мама, дотепер звучать у моїй пам'яті, а в історіях, які мама розповідала мені перед сном, дуже часто лунало слово «Україна». І пісні, й розповіді, й історії мама перекладала для мене івритом. По роках, коли я читав Гоголя, його «Вечори на хуторі біля Диканьки» (у перекладі івритом), мені часом здавалося, що колись я вже побував у цих краях, я вже милувався цими пейзажами, зустрічав цих людей.

Минуло вісімдесят років, відколи родина Мусманів, родина моєї матері, залишила свій дім на вулиці Дубенській у місті Рівному...

Старі рани поступово гояться, і настав час поговорити: які вони, єврейські гени, що дотепер існують і збагачують культуру України? Але також і запитати: які вони, українські гени в нашому фольклорі, в нашій ізраїльській культурі, гени, що надають їй особливого відтінку, особливого колориту?

Моя дружина Нілі, а слідом за нею і моя старша дочка Фаня, названа на честь моєї матері Фані, побували в Україні, розшукали старий дім, що дотепер стоїть на тому ж місці на вулиці Дубенській у Рівному. Цей старий дім, з якого родина моєї матері, залишивши Україну, виїхала в

Ерец-Ізраель, символізує для мене те, що ми в Ізраїлі називаємо «замиканням кола».

З величезним хвилюванням, з глибокими почуттями — Амос Оз, 16 листопада
2017 року

1

Я народився і виріс у малесенькій квартирці з низькими стелями. Вона мала близько тридцяти квадратних метрів і розташована була на найнижчому поверсі. Батьки спали на канапі, яка, коли її вечорами розсували, займала ледь не всю їхню кімнату. Рано-вранці цю канапу, траплялося, заштовхували саму в себе, постіль ховали у пільму нижнього ящика, матрац перевертали, все зачиняли, закріплювали, застеляли світло-коричневим покривалом, розкидали кілька вишитих подушок у східному стилі — і не залишалося жодних доказів нічного сну. Таким робом кімната батьків слугувала і спальнею, і кабінетом, і бібліотекою, і їдальнею, і вітальнею.

Навпроти розташовувався мій закамарок — стіни його були пофарбовані у світло-зелений колір, половину простору займала пузата шафа для одягу. Темний коридор, вузький і низький, злегка вигнутий, схожий на викопаний в'язнями для втечі підземний хід, з'єднував ці дві кімнатки з кухонькою і закапелком вбиральні. Тьмяна електрична жарівка, замкнута в залізній клітці, ледь освітлювала цей коридор, і каламутне світло це не згасало навіть удень. У кімнаті батьків і в моїй було по одному віконцю. Захищені залізними жалюзі, вони, здавалося, старанно кліпали, щосили намагаючись побачити схід, але бачили лише притрушений порохами кипарис та паркан з нетесаного каменю. А кухня і вбиральня крізь своє заґратоване віконце визирали у дворик, залитий бетоном і оточений високими, наче тюремними, стінами. Там, у цьому дворику, куди не проникав жоден сонячний промінь, повільно вмирала квітка герані, посаджена в іржаву бляшанку з-під оливок. На підвіконнях у нас завжди стояли щільно закриті банки з соленими огірками, а також кактус, який окопався у заповненій землею вазі, що через тріщину була змушена перекваліфікуватися на звичайний квітковий горщик.

Квартира ця була напівпідвальною: нижній поверх будинку було вирубано у схилі гори. Ця гора сусідила з нами через стіну — мати такого сусіда було нелегко: занурений у себе, мовчазний, спорохнілий, меланхолійний, зі звичками застарілого холостяка, що завжди суворо оберігав повну тишу, занурений у дрімоту, в зимову сплячку, цей сусід-гора ніколи не пересував меблів, не приймав гостей, не здіймав галасу й не завдавав клопотів. Та через дві спільні з нашим печальним сусідом стіни до нас просочувався легкий, але невибавний запах плісняви, ми постійно відчували вогкий холод, пітьму й безгоміння.

Так виходило, що впродовж усього літа в нас зберігалось трохи зими. Гості, траплялося, казали:

— Як у вас приємно в день, коли з пустелі дме розпечений вітер, як негаряче й спокійно, навіть, можна сказати, прохолодно. Але як ви тут влаштовуєтеся взимку? Чи не пропускають стіни вогкості? Чи не діє все це взимку дещо гнітюче?

*

Обидві кімнати, кухонька, вбиральня й особливо коридор, що їх з'єднував, були темними. Увесь дім був заповнений книгами: батько читав шістнадцятьма чи сімнадцятьма мовами й розмовляв одинадцятьма (усіма — з російським акцентом). Мама розмовляла чотирма чи п'ятьма мовами і читала сімома чи вісьмома. Якщо вони хотіли, щоби я їх не зрозумів, то розмовляли одне з одним російською чи польською. (Вони досить часто хотіли, щоби я їх не розумів. Коли одного разу мама випадково у моїй присутності сказала про когось івритом «племінний жеребець», батько сердито осадив її: *«Що с табой? Разве ти не відіш, што мальчік рядом с нами?»*¹).

Спираючись на власні уявлення про культурні цінності, книги вони читали головним чином німецькою та англійською, а сні, що навідували їх уночі, бачили, вочевидь, на їдиші. Але мене вони вчили лише івritу: можливо, через побоювання, що знання мов зробить мене

беззахисним перед спокусами Європи, такої прекрасної і такої вбивчо небезпечної.

В ієрархії цінностей моїх батьків Захід займав особливе місце: що «західніше», то вища культура. Толстой і Достоевський були близькі їхнім «руським» душам, і все ж мені здавалося, що Німеччина — навіть незважаючи на Гітлера — уявлялася їм країною більш культурною, ніж Росія і Польща, а Франція випереджала в цьому сенсі й Німеччину. Англія у їхніх очах стояла вище за Францію. Що ж до Америки, то тут вони перебували у певних сумнівах: хіба там не стріляють в індіанців, не грабують поштові потяги, не миють золото й не полюють на дівчат, як на здобич?..

Європа була для них жаданою і забороненою Землею Обітованою — краєм дзвіниць, церковних бань, мостів, площ, брукованих давніми кам'яними плитами, вулиць, якими біжать трамваї, краєм покинутих сіл, цілющих джерел, лісів, снігів, зелених лук...

Слова «хата», «лука», «дівчина, що пасе гусей» приваблювали й хвилювали мене все моє дитинство. Від них линув чуттєвий аромат справжнього світу — сповненого безтурботності, далекого від запорошених бляшаних дахів, звалищ, зарослів колючок, випалених пагорбів Єрусалима, що задихається під гнітом розпеченого літа. Варто було лише прошепотіти «лука», одразу ж чулось мені дзюркотіння струмка, мукання корів і передзвін калаталець на їхніх шиях. Заплющивши очі, бачив я прекрасну дівчину, що пасе гусей, і вона здавалася мені до сліз сексуальною — задовго до того, як я щонебудь дізнався про секс.

*

По довгому часі я дізнався, що Єрусалим у двадцяті — сорокові роки, під час британського мандата, був містом приголомшливо багатой та різноманітної культури. Це було місто великих підприємців, музикантів, учених і письменників. Тут творили Мартін Бубер, Гершом

Шолем, Шмуель Йосеф Агнон та багато інших визначних мислителів і діячів мистецтва. Іноді, коли ми йшли вулицею Бен-Єгуди чи бульваром Бен-Маймона, батько шепотів мені: «Он там іде вчений зі світовим іменем». Я не розумів, що він має на увазі. Я думав, що «світове ім'я» пов'язане з хворими ногами, тому що досить часто слова ці стосувалися якого-небудь стариганя, який навіть улітку був одягнений у костюм із цупкої вовни і ціпком намацував дорогу, бо ноги його ледь пересувалися.

Єрусалим, на який з пошаною поглядали мої батьки, лежав далеко від нашого кварталу: цей Єрусалим можна було знайти в Рехавії, що тонула в зелені й звуках рояля, у трьох-чотирьох кафе з позолоченими люстрами на вулицях Яфо і Бен-Єгуди, в залах УМСА², в готелі «Цар Давид»... Там єврейські й арабські поціновувачі культури зустрічалися з гречними освіченими британцями широких поглядів, там, спираючись на руку джентльменів у темних костюмах, пливли і пурхали млосні жінки з довгими шиями, у бальних сукнях, там проходили музичні й літературні вечори, бали, чайні церемонії та витончені бесіди про мистецтво... А може, такий Єрусалим — з люстрами та чайними церемоніями — і не існував зовсім, а був лише в уяві мешканців нашого кварталу Керем-Авраам, де жили бібліотекарі, вчителі, чиновники, палітурники. У будь-якому разі той Єрусалим не стикався з нами. Наш квартал, Керем-Авраам, належав Чехову.

Коли, роки по тому, я читав Чехова (в перекладі івритом), то не сумнівався, що він один з нас: адже дядя Ваня жив просто над нами, доктор Самойленко схилявся наді мною, обмацуючи своїми широкими долонями, коли я хворів на ангіну чи дифтерит, Лаєвський з його вічною схильністю до істерик був маминим двоюрідним братом, а Тригоріна ми, бувало, ходили слухати до Народного дому на суботні ранки.

Звісно, російські люди, що оточували нас, були цілком різними — так, було багато толстовців. Деякі з них виглядали точнісінько як Толстой. Побачивши вперше портрет Толстого — коричневу світлину в

книжці, я був упевнений, що багато разів зустрічався з ним у наших місцях. Він проходжувався вулицею Малахі чи спускався вулицею Овадії — величний, як праотець Авраам, голова його не покрита, сива борода розвівається на вітрі, з очей сипляться іскри, в руці ломака, що слугує йому за костур, його селянська сорочка, випущена поверх широких штанів, підперезана грубою мотузкою.

Толстовці нашого кварталу (батьки називали їх на івритський лад — «толстойщики») були всі войовничими вегетаріанцями, захисниками моралі, вони прагнули виправити світ, усіма силами душі любили природу, любили все людство, любили кожну живу істоту, ким би вона не була, їх надихали пацифістські ідеї і переповнювала непозбутня туга за трудовим життям, простим і чистим. Усі вони пристрасно мріяли про справжню селянську працю, в полі чи у фруктовому саду, але навіть власні невибагливі кімнатні квіти у горщиках їм виростити не вдавалося: чи то поливали їх настільки завзято, що квіти віддавали Богу душу, чи то забували поливати. А можливо, винна в цьому була ворожа нам британська адміністрація, що мала за звичку сильно хлорувати воду.

Деякі з толстовців зійшли, здавалося, просто зі сторінок романів Достоевського: підточувані душевними муками, вони безперервно ораторствували, розчавлені власними інстинктами, охоплені ідеями. Та всі вони, і толстовці, і «достоевці», всі ці мешканці кварталу Керем-Авраам насправді вийшли «з Чехова».

Усе, що простягалося за межами нашого маленького світу і звучало для мене як одне слово — *весьсвіт*, звалося у нас зазвичай *великий світ*. Але були в нього й інші імена: *освічений*, *зовнішній*, *вільний*, *лицемірний*. Я пізнавав цей світ за допомогою колекції марок: Данциг, Богемія і Моравія, Боснія і Герцеговина, Убангі-Шарі, Тринідад і Тобаго, Кенія — Уганда — Танганьїка. *Весьсвіт* був далеким, вабливим, чарівним, проте сповненим небезпек і ворожим до нас: євреїв не люблять — тому що вони розумні, гострі на язик, тому що вони досягають успіху, але також і тому, що вони галасливі й, головне,

рвуться бути попереду всіх. Не подобається їй те, що ми робимо тут, у Ерец-Ізраелі: надто вже очі в людей завидючі — їм не дає спокою навіть цей клптик землі, де немає нічого, крім боліт, скель і пустелі. Там, у великому світі, всі стіни були вкриті підбурливими написами: «Жиди, забирайтеся до Палестини!». От ми й прибули до Палестини, і тепер *весьсвіт* підвівся й верещить: «Жиди, забирайтеся з Палестини!».

Не лише *весьсвіт*, але навіть Ерец-Ізраель була далекою від нас: десь там, за горами, формується нова порода євреїв-героїв, порода засмаглих міцних мовчазних ділових людей, зовсім не схожих на євреїв, що жили в діаспорі, зовсім не схожих на мешканців кварталу Керем-Авраам. Хлопці й дівчата — першопрохідці, які освоювали нові землі, наполегливі, смагляві від сонця, небагатослівні, вони зуміли поставити собі на службу навіть нічну темряву. І в стосунках хлопців з дівчатами, рівно ж як і в стосунках дівчат з хлопцями, вони вже зламали всі заборони, прорвали всі перепони. Вони нічого не соромляться.

Мій дідусь Александр якось зауважив:

— Вони вірять, що в майбутньому *це* буде зовсім просто — хлопець зможе підійти до дівчини і попросити у неї *це*, а можливо, дівчата навіть не чекатимуть на таке прохання, а самі запропонують *це*, як пропонують склянку води.

Короткозорий дядько Бецалель обурено заперечив, намагаючись зберегти ввічливий тон:

— Але ж це більшовизм найвищої проби! Ось так просто зруйнувати чари таємниці?! Так просто скасувати усіяке почуття? Перетворити наше життя на склянку теплої води?!

Дядько Нехемія зі свого кутка зненацька затягнув, чи то підвиваючи, чи то рикаючи, як загнаний звір, куплет з пісні:

Ой, мамо, важкий він і довгий, мій шлях,
Сте-жи-ина блука манівця-ми.

Бреду я — і місяць висить в небе-сах,
Він ближче до ме-не, ніж ма-ма...

Тут тітка Ціпора втрутилася:

— Ну хватіт, давольна. Ви все с ума пасхаділі? Ведь мальчік вас слушаєт!³

І тут усі перейшли на російську.

*

Першопрохідці, які освоювали нові землі, існували десь за нашим горизонтом, десь у долинах Галілеї та Самарії. Загартовані хлопці з гарячими серцями, здатні зберігати спокій та поміркованість. Міцні, гарно збудовані дівчата, щиросерді й стримані, наче вони вже все осягнули, все знають, і ти також їм зрозумілий, і зрозуміле те, що змушує тебе ніяковіти і збиває з пантелику, але попри це вони ставляться до тебе доброзичливо й шанобливо — не як до дитини, а як до чоловіка, який поки що просто на зріст не вдався.

Такими я уявляв їх, цих хлопців і дівчат, які освоювали нові землі, — сильними, серйозними, володарями якоїсь таємниці. Вони могли, зібравшись у коло, співати пісні, що пронизували серце любовним щемом, і легко переходити від них до пісень жартівливих чи сповнених зухвалої пристрасті й жахаючої відвертості, що змушувала паленіти. Вони завиграшки могли піти в бурхливий, несамовитий танець, доводячи себе до екстазу, і водночас вони здатні були до серйозних роздумів на самоті. Їх не лякало життя в курені, збудованому просто в полі, і жодна важка праця. Вони жили за своїми пісенними заповідями: «Віддано наказ — ми завжди готові!», «Хлопці твої принесли тобі мир на плузі, сьогодні вони несуть тобі мир на гвинтівках», «Куди б нас не відправили — ми підемо»⁴. Вони вміли гарцювати на необ'їждженому коні й керувати гусеничним трактором, володіли арабською, їм були знайомі потаємні печери й річища пересохлих річок, вони вміли поводитися з револьвером і ручною

гранатою, і водночас вони читали вірші та філософські книги, були ерудитами, що здатні відстояти власну думку, але приховують свої почуття. І часом по півночі, при світлі свічки, приглушеними голосами сперечалися вони у своїх наметах про сенс життя і про проблеми жорстокого вибору — між коханням і обов'язком, між інтересами нації і справедливістю.

Іноді я з приятелями ходили на господарський двір компанії «Тнува», де розвантажували машини з доставленою на переробку сільськогосподарською продукцією. Я хотів побачити їх — прибулих на цих ущерть завантажених машинах з-за темних гір, їх, «припорошених піском, підперезаних ремнями, взутих у важкі черевики»⁵... Я, траплялося, крутився довкола них, вдихаючи пахощі лугових трав, п'яніючи від ароматів далеких просторів. Там, у них, воістину вершаться великі справи: там будують нашу країну, виправляють світ, створюють нове суспільство, залишаючи відбиток не лише на ландшафті, а й на самій історії, там розорюють поля, саджають виноградники, там творять нову поезію, там, озброєні, вони летять кіньми, відстрілюючись від арабських банд, там з нікчемного тліну людського народжується войовничий народ.

Потайки я мріяв, що одного чудового дня вони візьмуть мене з собою. І я увіллуся до войовничого народу. І моє життя теж переплавиться на нову поезію, стане чистим, чесним і простим, як склянка джерельної води в день, коли дме палючий вітер пустелі — хамсин.

*

За темними горами був ще й тодішній Тель-Авів, місто, що живе бурхливим життям, звідки приходили до нас газети й чутки — про театр, оперу, балет, кабаре, про сучасне мистецтво і партії, звідки долітало до нас відлуння гарячих дискусій та уривки вельми туманних пліток. Там, у Тель-Авіві, були визначні спортсмени. А ще там

знаходилося море, і в цьому морі було повно засмаглих євреїв, які вміли плавати. А в Єрусалимі — хто вмів плавати? Хто взагалі чув коли-небудь про євреїв, які плавають? Адже це цілком інші гени. Мутація. «Як чудо народження метелика з гусені...»⁶

Була якась таємна принадність у самому слові *Тельавів*. Коли його промовляли, в моїй уяві виникав образ такого собі міцного, на совість змайстрованого хлопця — поета-робітника-революціонера — у блакитній майці й кашкеті, вдягнутому з недбалою дженджикуватістю, засмаглою, плечистого, кучерявого, з сигаретою «Матосян» у зубах. Таких називають «друзька-хлопець», і вони чуються своїми в усьому світі. Цілий день він тяжко працює — брукує дороги, трамбує гравій, вечорами грає на скрипці, ночами у піщаних дюнах під світлом повного місяця танцює з дівчатами або співає душевні пісні, а на світанку дістає зі схрону пістолет чи автомат «Стен» і йде, невидимий, у темряву — захищати поля й мирні оселі.

Яким же далеким був від нас Тель-Авів! Упродовж усіх своїх дитячих років я був у ньому не більше п'яти-шести разів: ми, бувало, їздили на свята до тітоньок — маминих сестер. Як порівняти з нинішніми днями в тодішньому Тель-Авіві й світло було зовсім іншим, ніж у Єрусалимі, і навіть закони гравітації діяли цілком інакше. У Тель-Авіві ходили, наче астронавт Ніл Армстронг на Місяці — що не крок, то стрибок і ширяння.

У нас в Єрусалимі завжди ходили, як учасники похорону або як ті, хто, запізнившись, входить до концертної зали: спочатку торкаються землі носом, взуття й обережно намагаються твердь під ногами. Відтак, поставивши вже всю ступню, не поспішають зсунути її з місця: нарешті, по двох тисячах років, віднайшли ми право поставити свою ногу в Єрусалимі, тож не поступимося надто скоро. Варто підняти ногу, миттю з'явиться хтось інший і відбере у нас цей шматок нашої землі, цю «єдину овечку вбогого»⁷, як каже івритське прислів'я. З іншого боку, якщо вже ти підняв ногу, не поспішай опустити її знову: хто знає, який клубок гадюк, що виношують огидні задуми, кишить

там. Хіба впродовж тисячоліть не платили ми криваву ціну за власну необачність, знову й знову потрапляючи до рук гнобителів, через те що ступали, не перевіряючи, куди ставимо ногу?

Приблизно так виглядала хода єрусалимців. Але Тель-Авів — оце так так! Усе місто — наче коник-стрибунець! Люди кудись мчали, і мчали будинки, і вулиці, і площі, і морський вітер, і пісок, і алеї, і навіть хмари в небесах.

Якось ми приїхали навесні, щоби провести нічну пасхальну трапезу в сімейному колі. Раннього ранку, коли всі ще спали, я одягнувся, вийшов з дому і попрямував у дальній кінець вулиці, щоб погратися на самоті на маленькій площі, де була одна чи дві лавки, гойдалка, пісочниця, кілька молоденьких дерев, на гілках яких уже виспівували птахи. За кілька місяців, на єврейський Новий рік — Рош га-Шана, ми знову приїхали до Тель-Авіва. Але... площі на колишньому місці вже не було. Її перенесли на інший кінець вулиці — з молодими деревцями, гойдалкою, пташками й пісочницею. Я був уражений: я не розумів, як Бен-Гуріон і наші офіційні установи дозволяють чинити подібні речі? Як це так? Хто це раптом бере й пересуває площу? Що, завтра пересунуть Оливкову гору? Башту Давида біля Яфських воріт у Єрусалимі? Пересунуть Стіну плачу?

Про Тель-Авів говорили у нас із заздощами, зверхністю, захватом і трохи — з таємничістю, наче Тель-Авів був певним секретним доленосним проєктом єврейського народу і тому краще говорити про нього якомога менше: адже і стіни мають вуха, і всюди кишать наші ненависники й ворожі агенти.

Тельавів: море, світло, блакить, пісок, будівельні риштовання, культурний центр «Огел Шем», кіоски на бульварах... Біле єврейське місто, прості обриси якого виростають серед цитрусових плантацій і дюн. Не просто місце, куди, купивши квиток, можна приїхати автобусом компанії «Егед», а інший континент.

Упродовж багатьох років був у нас заведений особливий порядок, аби підтримувати постійний телефонний зв'язок з рідними, що мешкали в Тель-Авіві. Раз на три-чотири місяці ми телефонували до них, хоч ані в них, ані в нас телефона не було. Насамперед ми посиляли тітці Хаї та дядькові Цві листа, у якому повідомляли, що дев'ятнадцятого числа поточного місяця (день цей припадає на середу, а щосереди Цві вже о третій годині завершує свою роботу в шпитальній касі) о п'ятій годині ми з нашої аптеки задзвонимо до їхньої аптеки. Листа відправляли заздалегідь, з таким розрахунком, щоби ми могли отримати відповідь. У своєму листі тітка Хая і дядько Цві відповідали нам, що середа дев'ятнадцятого числа, безумовно, підходить і вони, ясна річ, чекатимуть на наш дзвінок в аптеці ще до настання п'ятої години, та якщо трапиться так, що ми зателефонуємо пізніше, вони нікуди не втечуть — ми можемо не хвилюватися.

Я не пам'ятаю, чи вбиралися ми у свій найкращий одяг з нагоди походу до аптеки, щоби зателефонувати у Тель-Авів, але нітрохи не здивуюся, якщо вбиралися. Це було справжнє свято. Уже в неділю тато казав мамі:

— Фаню, ти пам'ятаєш, що цього тижня ми розмовляємо з Тель-Авівом?

У понеділок мама зазвичай нагадувала:

— Ар'є, не повертайся післязавтра пізно, а то мало що може статися?..

А у вівторок тато й мама зверталися до мене:

— Амосе, навіть не думай влаштувати нам якийсь сюрприз, чуєш? Навіть гадки не май захворіти, чуєш? Гляди лиш не застудись і не впади, протримайся до завтрашнього вечора.

Останнього вечора вони казали мені:

— Вкладайся спати раніше, щоби тобі вистачило сил для завтрашнього телефону. Я не хочу, щоби тим, хто слухатиме тебе, здавалося, наче ти не їв як слід...

Хвилювання все наростало. Ми мешкали на вулиці Амоса, аптека була за п'ять хвилин пішого ходу — на вулиці Цфанії, але вже о третій тато попереджав маму:

— Не зачинай зараз жодних нових справ, аби не виявилось, що часу обмаль.

— Та я якраз у повному порядку, а от ти зі своїми книгами, ти, гляди не забудь.

— Я? Забуду? Та ж я дивлюся на годинник що кілька хвилин. Та й Амос мені нагадає.

Ось так, мені всього лише п'ять чи шість років, а на мене вже покладено історичну місію. Наручного годинника у мене не було й бути не могло, тому щохвилини я бігав до кухні подивитися, що показує настінний, і, немов під час запуску космічного корабля, виголошував:

— Іще двадцять п'ять хвилин, іще двадцять, іще п'ятнадцять, іще десять з половиною...

І щойно я промовляв «десять з половиною», ми всі підводилися, як слід замикали квартиру й утрюх вирушали в дорогу: ліворуч — до бакалійної крамниці пана Остера, тоді праворуч — на вулицю Зхарії, згодом ліворуч — на вулицю Малахі, нарешті праворуч — на вулицю Цфанії, і одразу ж — до аптеки.

— Мир і благословення, пане Гайнмане. Як поживаєте? Ми прийшли зателефонувати.

Він, зрозуміло, знав, що в середу ми прийдемо зателефонувати нашим родичам у Тель-Авів, він також знав, що Цві працює у шпитальній касі, що Хая обіймає важливу посаду в жіночій раді Тель-Авіва, що син їхній Ігаель стане спортсменом, коли виросте, що їхні добрі друзі — відомі політичні діячі Голда Меєрсон і Міша Колодний, якого тут називають Моше Кол, але, незважаючи на це, ми йому нагадували:

— Ми прийшли зателефонувати родичам у Тель-Авів.

Пан Гайнман зазвичай відповідав:

— Так. Ясна річ. Сідайте, будь ласка.

І завжди розповідав свій незмінний анекдот про телефон. Одного разу на сіоністському конгресі у Цюриху з бічної кімнати, що прилягала до зали засідань, пролунали жахливі крики. Берл Локер, член виконкому Всесвітньої сіоністської організації, запитав Авраама Гарцфельда, організатора Сіоністської соціалістичної робітничої партії, що там за галас. Гарцфельд відповів йому, що це товариш Рубашов, майбутній президент Ізраїлю Залман Шазар, розмовляє з Бен-Гуріоном, який знаходиться в Єрусалимі. «Говорить з Єрусалимом? — здивувався Берл Локер. — Так чому ж він не скористається телефоном?»

Тато казав:

— Зараз я наберу номер.

Мама:

— Ще рано, Ар'є. Ще є кілька хвилин.

Із чим батько зазвичай не погоджувався:

— Звісно, але поки ще нас з'єднують...

(У ті дні ще не було автоматичного зв'язку з Тель-Авівом.)

А мама:

— Але що буде, якщо нас миттєво з'єднують, а вони ще не прийшли?

На що батько відповідав:

— У такому випадку ми просто спробуємо зателефонувати ще раз.

— Ні, ні, вони хвилюватимуться. Вони можуть подумати, що проґавили нас.

Поки вони обмінювалися думками, наближалася п'ята. Батько піднімав слухавку, роблячи це стоячи, а не сидячи, і звертався до телефоністки:

— Доброго дня, люб'язна пані. Я прошу Тель-Авів, 648 (або щось подібне, ми жили тоді у світі тризначних чисел).

Бувало, що телефоністка казала:

— Будь ласка, зачекайте, пане, ще кілька хвилин, зараз розмовляє директор пошти, лінія зайнята.

Або ж іноді говорилося, що на лінії «пан Сітон» чи «сам пан Нашашибі», голова однієї з найбагатших арабських родин Єрусалима.

Ми трохи хвилювалися: що ж буде, як вони там, у Тель-Авіві?

Я просто-таки зримо уявляв собі його, цей єдиний дріт, що поєднує Єрусалим з Тель-Авівом, а через нього — з усім світом. І ось ця лінія зайнята. І допоки вона зайнята — ми відірвані від усього світу. Дріт цей тягнувся крізь пустелю, скелі, звивався серед гір і пагорбів. Це видавалося мені великим чудом, і я тремтів зі страху: що ж буде, якщо вночі зграя диких звірів зжере цей дріт? Чи погані араби переріжуть його? Чи залле його дощем? Раптом трапиться пожежа, загоряться сухі колючки, що часто трапляється влітку? Хтозна... Десь там в'ється собі тонкий дротик, який так легко пошкодити. Його ніхто не охороняє, його безжалісно палить сонце. Хтозна... Я був сповнений вдячності до тих людей, що протягли цей провід, до людей мужніх і спритних, адже це зовсім не просто прокласти телефонну лінію з Єрусалима до самого Тель-Авіва. З власного досвіду я знав, як це складно: якось ми протягли провід з моєї кімнати до кімнати Еліягу Фрідмана, всього й відстані — два будинки й один двір, провід — звичайний шпагат, але скільки було проблем — і дерева дорогою, і сусіди, і сарай, і паркан, і сходи, і кущі...

По короткому очікуванні батько, припустивши, що начальник пошти чи «сам пан Нашашибі» вже закінчили розмовляти, знову піднімав слухавку і звертався до телефоністки:

— Перепрошую, люб'язна пані, мені здається, що я просив з'єднати з Тель-Авівом, номер 648.

А та казала:

— У мене це записано, мій добродію. Будь ласка, зачекайте (або: «Будь ласка, озбройтесь терпінням»).

На що тато відповідав:

— Я чекаю, добродійко моя, ясна річ, я чекаю, але люди чекають і на іншому кінці.

Цим він з усією можливою ввічливістю натякав їй, що, хоча ми люди культурні, є межа й нашій стриманості. Ми, звичайно, добре виховані, та ми не якісь там «фраєри». Ми — не безсловесна худоба, яку женуть на заріз. Це ставлення до євреїв — наче кожен може з них знущатися й робити з ними все, що заманеться, — з цим покінчено раз і назавжди.

І тут зненацька в аптеці дзвонив телефон, і від цього дзвінка завжди починало калатати серце й мурашки бігли по спині. Це була чарівна мить. А бесіда звучала приблизно так:

— Алло, Цві?

— Це я.

— Це Ар'є. З Єрусалима.

— Так, Ар'є, добридень. Це я, Цві. Як ви поживаєте?

— У нас усе в порядку. Ми дзвонимо до вас з аптеки.

— І ми з аптеки. Що нового?

— Нічого нового. Як у вас, Цві? Що скажеш?

— Усе в порядку. Нічого особливого. Живемо.

— Якщо немає новин — це теж непогано. І в нас немає новин. У нас усе гаразд. А як у вас?

— І в нас так само.

— Чудово. Тепер Фаня з вами поговорить.

І знову все те саме: що чувати? Що нового?

А згодом:

— Тепер Амос скаже кілька слів.

Ось і вся розмова.

Що чувати? Все гаразд. Ну, тоді ми знову невдовзі поговоримо. Раді були вас почути. І ми були раді вас почути. Ми до вас напишемо листа й домовимося, коли зателефонуємо наступного разу. Поговоримо. Так. Обов'язково поговоримо. Незабаром. До побачення, бережіть себе. На все добре. І вам також.

Та це не було смішно — життя висіло на тонкій волосині. Нині я розумію: вони зовсім не були впевнені, що справді поговорять наступного разу. Цього може й не відбутися: раптом цей раз — останній, бо хто знає, що ще станеться? Раптом спалахнуть заворушення, погроми, різанина, араби піднімуться й виріжуть усіх нас, прийде війна, настане велика катастрофа. Адже танки Гітлера, рухаючись у двох напрямках — з боку Північної Африки і з Кавказу, виявилися майже біля нашого порога. І хто знає, що на нас чекає ще...

Ця порожня бесіда зовсім не була порожньою — вона була лише невиразною. Мені, нинішньому, ті телефонні розмови показують, як важко було їм — усім, а не лише моїм батькам — виявити свої особисті почуття. Там, де йшлося про почуття громадянські, вони не відчували жодних труднощів, вони не боялися показати свої почуття, вони вміли говорити. О, як вони вміли говорити! Вони могли впродовж трьох-чотирьох годин сперечатися про Ніцше, Сталіна, Фройда, Жаботинського, сперечатися зі сльозами і пафосом, вкладаючи у це всю душу. І коли вони говорили про колективізм, про антисемітизм, про справедливість, про «аграрне» чи «жіноче» питання, про співвідношення мистецтва і життя, їхні бесіди звучали як музика. Та щойно вони намагалися висловити своє особисте почуття, виходило щось вимучене, сухе, можливо, навіть сповнене побоювань і страху. Це було результатом того пригнічення почуттів і тих заборон, що передавалися від покоління до покоління. Система заборон і гальм була подвоєною: правила поведінки європейської буржуазії множились на звичаї релігійного єврейського містечка. Майже все було «заборонено», чи «не прийнято», чи «негарно».

Крім того, у ті часи відчувався певний істотний дефіцит слів: іврит усе ще не став мовою достатньо природною та, без сумніву, не був мовою інтимною. Складно було передбачити наперед, що в тебе вийде, коли ти говориш івритом. У них ніколи не було цілковитої певності, що сказане не прозвучить комічно, і страх, смертельний страх виявитися смішними переслідував їх удень і вночі. Навіть люди, що, як мої

батьки, добре знали іврит, не цілком вільно володіли ним. Вони розмовляли цією мовою, тремтячи від страху бути неточними, часто виправляли себе, наново формулюючи те, що сказали хвилину тому. Можливо, так відчувається короткозорий водій, намагаючись навмання проїхати заплутаними провулками міста на автомобілі, який йому теж не знайомий.

Одного разу мамина подруга — вчителька Лілія Бар-Самха — прийшла до нас на суботню трапезу. Під час застільної бесіди наша гостя багаторазово повторювала, що вона «вражена до жаху», а раз чи два навіть сказала, що вона в «жахливій ситуації». Івритом це звучало «мацав мафліц», і вона, вочевидь, зовсім не підозрювала, що в нашому вуличному розмовному івриті слово «мафліц» означало ситуацію, коли хтось псував повітря. Почувши це, я не міг стриматися від бурхливого сміху, але дорослі не зрозуміли, що тут смішного, а можливо, просто вдали, що не розуміють. Те саме було, коли про тітку Клару говорили, що вона завжди псує смажену картоплю, пересмажуючи її. Вони тоді взяли біблійне слово «хурбан» (руйнування), співзвучне зі словом «харавон» (нестерпний жар), і за всіма правилами івритської граматики утворили дієслово «лехарбен», не знаючи, що івритом моїх однолітків це дієслово вже давно означало «справляти велику нужду». Коли мій батько говорив про гонку озброєнь, здійснювану наддержавами, або висловлював гнівне обурення з приводу рішення країн НАТО, які почали озброювати Німеччину, щоби створити противагу Сталіну, він використовував біблійне слово «лезаєн» (озброювати), не підозрюючи, що у розмовному івриті це слово має цілком інший зміст — «займатися сексом».

З іншого боку, батько завжди кривився, коли я, наводячи порядок, означав свої дії дієсловом «лесадер» — від «седер» (порядок). Дієслово це виглядало цілком невинним, і мені було незрозуміло, чому воно так дратувало тата. Батько мені, ясна річ, нічого не пояснював, а запитати було просто неможливо. По роках я дізнався, що ще до мого народження, у тридцяті роки, слово це означало «зробити її вагітною»,

або ще простіше — «переспати з нею» і після цього не одружитися. Тому, коли я вживав це слово щодо когось зі своїх приятелів, батько гидливо кривив уста, морщив ніс, але, безумовно, нічого мені не пояснював — як можна!

Коли йшлося про особисті стосунки, вони не говорили івритом, і, можливо, у найбільш інтимні моменти вони взагалі не розмовляли. Мовчали. Над усім нависала тінь страху — видатися смішним або промовити щось смішне...

2

На перший погляд, найвищу сходинку престижу займали у ті дні піонери-першопрохідці, які освоювали нові землі. Але вони були далеко від Єрусалима — в долинах Галілеї, у пустелі, що простяглася вздовж Мертвого моря... Ми здалеку захоплювалися цими міцними замисленими хлопцями, чий образ на тлі трактора й зораних борозен красувався на плакатах, виданих Єврейським національним фондом.

На сходинку нижче перебував «організований їшув» — та частина єврейського населення Ерец-Ізраелі, яка входила до різноманітних об'єднань, організацій та груп, таких як Генеральна федерація робітників — «Гістадрут», бойова підпільна організація «Гаґана» чи шпитальна каса. Це були люди, що читали газету «Давар», — їх можна було побачити влітку на балконах, де вони сиділи в майках і з газетою в руках. Вони носили одяг кольору хакі, харчувалися салатом, яєшнею і кисляком, віддавали перевагу не надто гострим оливкам у скляних слоїчках компанії «Тнува» і загалом продукції місцевого виробництва, ретельно платили добровільний податок, що збирався на національні потреби й звався «викуп за їшув», були прибічниками Робітничої партії і «політики стриманості» щодо британців, прихильниками відповідальності та солідного способу життя, поважали людину праці й партійну дисципліну. І це вони виспівували на будівництві першого єврейського порту в Тель-Авіві:

Блакить небес, блакить води,
Тут порт постане назавжди!
Порт назавжди!

Протистояли «організованому їшуву» ті, хто знаходився, як-то кажуть, «по той бік огорожі»: тут і відщепенці-терористи, і ультраортодоксальні євреї з єрусалимського кварталу Меа-Шеарім, і комуністи — ненависники сіонізму, і ще всілякі інтелігенти, кар'єристи, артисти, егоцентристи космополітично-декадентського

кшталту. І разом з ними — різного роду диваки, що скинули з плечей своїх ярмо будь-яких законів, індивідуалісти, сумнівної репутації нігілісти, репатріанти з Німеччини, що втекли від Гітлера (тут їх прозвали «еке», і свого «екства» вони так і не позбулися), сноби-англомани й багаті сефардські євреї-франкомани, манери яких аж надто вже скидалися на манери вишколених кельнерів. Сюди ж можна було б зарахувати й уродженців Ємену, і євреїв з Грузії, і курдських євреїв, і вихідців з єврейської общини міста Салонік... Усі, без сумніву, наші брати, всі-всі, безумовно, багатонадійний людський матеріал, але — що поробиш! — нам ще доведеться заpastися терпінням і вкласти у них чимало зусиль.

Окрім усіх перелічених, були ще й біженці, нелегальні репатріанти, вцілілі у Катастрофі, що дивом вирвалися з рук нацистів. До них у нас загалом ставилися зі співчуттям, але й з деяким бридливим неприйняттям — пригнічені, недужі, сповнені світової скорботи. Та хто ж винен, що з великого свого розуму сиділи ви *там* і чекали на Гітлера замість того, щоби прибути сюди завчасно? І чому вони допустили, щоби їх гнали, наче худобу на заріз, замість того щоби зорганізуватися й дати гідну відсіч? І нехай вони нарешті — раз і назавжди! — припинять розмовляти тут своїм нещасним їдишем, і нехай не розказують нам, що з ними там зробили, бо все, що з ними там зробили, честі не додає ані їм, ані нам. І взагалі: ми тут спрямовані у майбутнє, а не в минуле, а вже як і звертатися до минулого, то в нас достатньо світлих і радісних фактів у єврейській історії — варто лише подумати про біблійні події або події часів Хасмонеїв. І до чого намагатися скаламутити це минуле, згадуючи той занепадницький період, де самі лише біди (щоправда, «біди» у нас завжди вимовляли їдишем — *цурес*, вимовляли з гримасою відрази й сарказму, наче даючи зрозуміти, що ці *цурес* так само далекі від нас, як проказа, і належать винятково їм, аж ніяк не нам)? Серед цих біженців був, до прикладу, добродій Ліхт, якого хлопчаки нашого кварталу називали «мільйон дитяток». Він винаймав крихітний закамарок на вулиці

Малахі, там він уночі спав на матраці, а вдень, скрутивши матрац, розгортав своє маленьке підприємство, що називалося «Сухе чищення, прасування, вигладжування паром». Кутики його рота завжди були опущені донизу, наче виражаючи зневагу чи глибоку огиду. Зазвичай він сидів на своєму порозі, очікуючи на клієнтів. І якщо проходив повз нього хтось із дітей, він завжди спльовував убік і цідив крізь стиснуті зуби:

— *Мільйон дитяток* вони вбили! Таких, як ви! Зарізали!

Він промовляв це не зі смутком, а з ненавистю і огидою, наче проклинав нас.

*

Мої батьки не мали визначеного місця на тій шкалі, де полюсами були «першопрохідці» і «цурес»: однією ногою вони вже стояли в «організованому їшуві» (були членами шпитальної каси й вносили «викуп за їшув»), а друга їхня нога залишалася у повітрі. Моєму батькові до душі припала ідеологія «відщепенців», тих, хто вважав, що не політичною балаканиною, а зброєю слід добиватися створення Єврейської держави, та разом з тим батько був вельми далеким від бомби й гвинтівки. Він поставив на службу підпіллю лише своє знання англійської, складаючи час від часу заборонені листівки, що викривали «підлий Альбїон». Інтелігенція престижного єрусалимського кварталу Рехавія здалеку вабила серця моїх батьків, але пацифістські ідеї товариства інтелектуалів «Бріт Шалом», що ставило собі за мету встановлення дружніх стосунків між арабами та євреями, сентиментальне братання з арабами, повна відмова від мрії про Єврейську державу в ім'я того, щоби араби зробили нам ласку й дозволили жити тут, під їхньою п'ятою, — подібні ідеали видавались моїм батькам позбавленими реальної основи, вони бачили в них щось близьке до поведінки євреїв у діаспорі: підлещування, плазування, м'якотілість, крутість...

Мама, яка вчилася в університеті Праги, а завершила своє навчання в Єврейському університеті Єрусалима, давала приватні уроки учням, що готувалися до іспитів з історії та літератури. Тато отримав перший академічний ступінь з літератури в університеті Вільна, другий — у Єрусалимі, та в нього не було ані найменшого шансу стати викладачем у Єврейському університеті: у ті дні кількість дипломованих фахівців-літературознавців у Єрусалимі набагато перевищувала кількість студентів. До того ж у багатьох викладачів були блискучі дипломи престижних німецьких університетів — не рівня обшарпаному польсько-єрусалимському дипломові мого батька. Врешті він знайшов місце бібліотекаря у Національній бібліотеці на горі Скопус, а ночами сидів і писав свої праці про новелу в івритській літературі й про історію всесвітньої літератури. Мій батько був освіченим, увічливим, працелюбним бібліотекарем, проте досить сором'язливим. У краватці, в круглих окулярах, у злегка обтріпаному піджаку, він легким шанобливим поклоном зустрічав старших, кидався прочинити двері перед дамами, наполегливо добивався своїх куцих прав, схвильовано читав вірші десятима мовами, завжди намагався бути люб'язним і веселим, знову й знову повторюючи одні й ті самі жарти (він їх називав «анекдоти»). Проте його дотепи нерідко здавалися силуваними, їм бракувало живого гумору, це була радше декларація добрих намірів: мовляв, таким є наш обов'язок — жартувати власне у ці божевільні часи.

Коли зустрічався йому хто-небудь з тих, хто освоював нові землі, революціонер-першопроходець, одягнутий у хакі, інтелігент, що став робітником, батько, бувало, губився: за кордоном, у Вільні чи Варшаві, було цілком зрозуміло, як розмовляти з пролетарем. Кожен знав своє місце, але водночас важливо було показати цьому робітникові, що ти — істинний демократ і зовсім не вважаєш себе вищим за нього. Але тут? У Єрусалимі? Тут усе було неоднозначно. Не перевернуто догори дригом, як у комуністів у Росії, а власне неоднозначно. З одного боку, батько належав до середнього класу (щоправда, стояв він на найнижчій

його сходи́нці), він був людиною освіченою, писав книжки, працював у Національній бібліотеці, а співрозмовник його — робітник-будівельник, спітнілий, у спецівці, у важких черевиках. А з іншого боку, кажуть, що у цього робітника є якийсь диплом з хімії і він — піонер-першопроходець, який свідомо обрав цю долю, він сіль землі, один з героїв єврейської революції. Він зайнятий фізичною працею, в той час як батько відчуває себе (принаймні в глибині душі) таким собі інтелігентиком, відірваним від справжнього життя, окулярником, у якого обидві руки — ліві, мало не дезертиром, що ухиляється від фронту, де не словом, а ділом твориться вітчизна.

*

Більшість наших сусідів були дрібними чиновниками, роздрібними торговцями, касирами в банку чи кінотеатрі, вчителями, частина яких давала приватні уроки, дантистами. Вони не були людьми релігійними, синагогу відвідували лише у Судний день, а іноді ще на свято Сімхат Тора, але водночас із цим усім вони запалювали суботні свічі, аби зберегти певний дух єврейства, а можливо, і для того, щоби оберегти себе — нехай буде все, як належить, мало що може статися? Усі вони були людьми більше чи менше освіченими, та це створювало їм певну незручність. Усі мали безапеляційні судження щодо британського мандата, майбутнього сіонізму, робітничого класу, культурного життя у країні, суперечностей між Марксом і Дюрінгом, романів Кнута Гамсуна, щодо «арабської проблеми» і «жіночого питання». Траплялися серед них усілякого роду мислителі й проповідники, що закликали, до прикладу, скасувати накладений на Спінозу «херем» (відлучення від єврейської общини) чи пояснити арабам, які живуть в Ерец-Ізраелі, що вони насправді не араби, а нащадки стародавніх євреїв. А ще треба раз і назавжди злити воєдино ідеї Канта й Гегеля з ученням Толстого і практикою сіонізму — власне з такого злиття народиться тут, в Ерец-Ізраелі, чисте, здорове, дивовижне життя. Яких

лише тверджень не було тут! Слід у великих кількостях пити козяче молоко; добре би вигнати звідси англійців, створивши заради цієї мети союз із Америкою і навіть зі Сталіним; щоранку корисно робити прості гімнастичні вправи, здатні розігнати тугу й очистити душу...

Ці сусіди, які збиралися щосуботи по обіді у нашому маленькому дворику на влаштоване за російським звичаєм чаювання, були людьми досить незграбними. Якщо виникала необхідність замінити згорілий запобіжник або гумову прокладку у водогінному крані чи просвердлити невелику дірку в стіні, вони вирушали на пошуки Баруха — єдиного у нашому кварталі, хто вмів вершити такі дива, за що й був прозваний «Барух — золоті руки». Усі решта вміли захоплено, з риторичним запалом доводити нагальну необхідність повернення — нарешті! — єврейського народу до занять сільським господарством і продуктивною працею, інтелігенції, стверджували вони, у нас із лишком, та от людей праці, простих і чесних, нам вочевидь бракує. Але в нашому кварталі, крім «Баруха — золотих рук», майже не було простих роботяг. Інтелектуалів, здатних зрушити гори, серед нас теж не було: всі прочитували купу газет і всі любили просторікувати. Можливо, дехто з них тямив у деяких речах, а інші відзначалися гострим розумом, та більшість так чи інакше декламували те, що вчитали в газетах, у всіляких там памфлетах, маніфестах і партійних виданнях. Хлопчиком я міг лише невиразно здогадуватися, наскільки велика відстань між їхнім ентузіазмом щодо виправлення світу і тим, як м'яли вони криси своїх капелюхів, коли хтось пропонував їм склянку чаю, або як жахливо вони знічувалися й червоніли, коли мама нахилялася (ледь-ледь), аби підсолодити їм чай, і скромний викот її сукні злегка відтулявся, як розгублено стискалися тоді їхні пальці, наче силкуючись перестати бути пальцями.

Усе це було з Чехова — особливо відчуття провінційної глушини: є у світі місця, де твориться справжнє, істинне життя, далеко звідси, скажімо, у довоєнній Європі. Там щовечора запалювалося море вогнів, пані й панове зустрічалися у залах, опоряджених дерев'яними

панелями, випити кави з вершками; вони спокійно проводили час у кафе під золоченими люстрами або, взявши свою пані під руку, прямували до опери чи на балет. Вони могли зблизька спостерігати життя великих акторів і художників, їхнє бурхливе кохання й те, як розбиваються їхні серця. Ось, скажімо, кохана художника, що раптом закохалася у його найкращого друга — композитора, і ось вона стоїть сама опівночі, з непокритою головою, під дощем, на старовинному мості, відображення якого тремтить у річковій воді...

*

У нашому кварталі ніколи не траплялося нічого подібного. Таке відбувалося лише за темними горами, де люди живуть нестримно, безоглядно й безтурботно. Наприклад, в Америці, де копають і знаходять золото, де грабують поштові потяги, пасуть стада на безкраїх просторах, і той, хто вб'є більше індіанців, завоює врешті-решт красиву дівчину. Такою була Америка в кінотеатрі «Едісон»: красива дівчина була головним призом, що його здобував той, хто стріляв найкраще. Що роблять із цим головним призом, я не мав ані найменшого уявлення. Якщо б у цих фільмах було показано, що там, в Америці, все відбувається навпаки: той, хто підстрелить найбільше дівчат, у кінці отримає за приз прекрасного індіанця, — я б напевно повірив, що таким є порядок речей і з цим нічого не поробиш. Принаймні так це там, у тих далеких світах, в Америці й інших дивовижних місцях з мого альбому марок: у Парижі, Александрії, Роттердамі, Лугано, Біарріці, Санкт-Моріці, — у місцях, де людей надихає кохання, де вони вишукано стають до бою один з одним, втрачають усе, зрікаються всього, подорожують, п'ють опівночі, сидячи на високому стільці при шинквасі в переповнених готельних барах, розташованих на міських бульварах, посічених дощем. І живуть безоглядно й безтурботно.

І в романах Толстого й Достоевського, про які всі безперестанку сперечалися, герої також жили без оглядки і помирили від кохання. Або в ім'я величного ідеалу. Чи від сухот, чи від розриву серця. От і ті засмагли піонери-першопрохідці, облаштувавшись десь на галілейських пагорбах, теж живуть без оглядки й розрахунку. У нашому кварталі ніхто не помер ані від сухот, ані від нерозділеного кохання, ані від ідеалізму. Усі жили з оглядкою, не лише мої батьки. Усі. Був у нас залізний закон: не купувати нічого імпортного, якщо можна придбати товар місцевого виробництва. Але, прийшовши до бакалійної крамниці пана Остера, що на розі вулиць Овадії та Амоса, слід було все ж обрати між сиром кібуцним, сиром, виробленим компанією «Тнува», і арабським. Чи арабський сир із сусіднього з Єрусалимом села Ліфти — це продукція зарубіжна? Складно. Щоправда, арабський сир був трохи дешевшим. Та, купуючи арабський сир, чи не зраджуєш ти певною мірою сіонізм? Десь там, у кібуці чи мошаві, в Їзреельській долині чи в горах Галілеї, сидить дівчина, одна з тих самих піонерів-першопрохідців, які так тяжко працюють, і, можливо, зі сльозами на очах приготувала й запакувала для нас цей єврейський сир — як же зможемо ми повернутися до неї спиною і купити не наш сир? Хіба не здригнеться рука? З іншого боку, оголосивши бойкот продукції наших сусідів-арабів, ми власноруч поглибимо й увіковічимо ворожнечу між двома народами, і якщо раптом, не приведи Господи, проллється кров, вона буде й на нашому сумлінні. Хіба арабський фелах, цей скромний, простий трудівник полів, чия чиста душа не отруєна поки що міазмами великого міста, хіба цей фелах — не смаглявий брат простого й благородного мужика з оповідань Толстого? Невже ми знемилосердимосся й відвернемосся від його селянського сиру? Невже скам'яніють наші серця і ми покараємо його? За що? За те, що ница Британія і продажні арабські землевласники-ефенді нацьковують цього фелаха проти нас, проти того, що ми створюємо тут? Ні. Цього разу ми напевно придбаємо сир з арабського села, який, між іншим, трошки смачніший за сири

«Тнуви», та й коштує трохи менше. Та все ж — хто знає, чи достатньо у них там чисто? Хто знає, як вони там доять? Що буде, якщо з'ясується — на жаль, із запізненням, — що в їхньому сирі повно мікробів?

Мікроби були одним з наших найгірших страхів. Як антисемітизм. Тобі жодного разу не довелося на власні очі побачити антисеміта чи мікроба, але ти напевно знав, що вони чатують на нас з усіх боків, видимі й невидимі. Взагалі-то твердження, що ніхто у нас ніколи не бачив мікробів, не зовсім точне. Я бачив. Зосередившись, я довго й пильно вдивлявся у шматочок залежалого сиру, поки зненацька не починав бачити масу найдрібніших рухів. Як і гравітація в Єрусалимі, що в ті дні була набагато відчутнішою, ніж тепер, так і мікроби тоді були значно більшими й сильнішими. Я їх бачив.

Легка суперечка спалахувала між відвідувачами бакалійної крамниці пана Остера: купувати чи не купувати сир фелаків? З одного боку, як написано у Талмуді, «бідняки твого міста — насамперед», і тому наш обов'язок купувати лише сири, які виробляє компанія «Тнува». З іншого боку, у тих-таки священних книгах сказано: «Один закон буде для тубільця й для прихोждя, що мешкає серед вас»⁸, бо й «ви були прихोждями в єгипетському краї»⁹, тому слід іноді купувати і сир арабських сусідів наших. І взагалі, з якою глибокою зневагою подивився би Толстой на людину, що купує один сир і не купує іншого винятково через відмінності релігії, національності й раси! А як бути з принципами універсальності? Гуманізму? Братерства всіх створених «за образом і подобою»? І все ж: яка шкода сіонізму, який прояв слабкості, яка дріб'язковість — купувати арабський сир лише тому, що коштує він на кілька копійок менше, замість того щоби купити сир, зроблений піонерами-першопрохідцями, які зі шкіри пнуться, віддають усі сили, щоби добути хліб із землі.

Сором! Сором і ганьба! Так чи інакше — сором і ганьба!

Усе життя було сповнене таких ситуацій, що породжували почуття сорому...

*

Існувала, до прикладу, така дилема: гарно чи негарно надіслати квіти на честь дня народження? Якщо так, то які квіти? Гладіолуси надто дорогі, але це культурні квіти, благородні, сповнені почуття, не просто якась там азійська напівдика трава. Анемони й цикламени можна було рвати тоді скільки душа забажає — це не було заборонено, як нині. А Азарія Алон, борець за збереження флори й фауни Ерец-Ізраелі, був тоді ще дитиною. Проте і анемони, і цикламени не вважалися квітами, які випадає надіслати до дня народження чи на честь виходу книги. У гладіолусах була певна вишуканість — вони змушували згадати про співаків-тенорів, про театр, балет, палацові бали, на них лежав наліт культури, глибоких і тонких почуттів.

Отже, купуємо й надсилаємо гладіолуси. Не рахуючи витрат. Питання лише в тому, сім гладіолусів — це мало чи надто багато? П'ять — це не надто мало? Може, шість? Чи все ж сім? Не економимо. Оточуємо гладіолуси джунглями аспарагуса й надсилаємо шість. З іншого боку, чи не є подібний вчинок чистим анахронізмом? Гладіолуси? Де взагалі нині надсилають гладіолуси? Що, в Галілеї піонери-першопрохідці надсилають одне одному гладіолуси? У Тель-Авіві ще залишилися такі, що морочаться з гладіолусами? Що у цьому доброго? Коштують купу грошей, а за три — п'ять днів відправляються до сміттярки. Так що ж усе-таки принести в подарунок? Можливо, коробку цукерок? Бонбоньєрку? А чого раптом цукерки? Бонбоньєрка — це ж навіть ще смішніше за гладіолуси. Схоже, найкраще — принести просто серветки чи набір підстаканників, таких мереживних, зі сріблястого металу, з симпатичними вушками, щоби можна було подавати дуже гарячий чай. Подарунок скромний, проте водночас і естетичний, і дуже практичний: його не викидають, а користуються ним упродовж років, і щоразу, беручи до рук річ, можливо, на коротку мить, по-доброму згадують про нас.

3

У будь-якому місці можна було віднайти різного роду маленьких посланців Європи, цієї Землі Обітованої. Наприклад, малесенькі фігурки, що відлиті з металу і впродовж цілого дня підтримують жалюзі у відкритому положенні. Мовою їдиш їх називали *менчелах* — чоловічки. Коли хочуть закрити жалюзі, то повертають цих чоловічків на осі так, що всю ніч ті висять сторч головою. Власне, так наприкінці Другої світової війни повісили Муссоліні та його коханку на ім'я Клара Петаччі. І це було жахливо. Лякало не те, що їх повісили, на це вони вже точно заслужили, а те, що їх повісили сторч головою. Я їх навіть злегка жалів, хоч це й було заборонено, *і-на-думку-спастися-не-могло*. Ти що, геть здурів? З глузду з'їхав? Пожаліти Муссоліні? Та це ж майже те саме, що пожаліти Гітлера! Та я провів експеримент: зачепившись ногами за трубу, що прилягала до стіни, я повис сторчма — за дві хвилини уся кров припливла до голови, і я відчув, що ось-ось знепритомнію. А Муссоліні і його коханка висіли так не дві хвилини, а три дні й три ночі, й усе це після того, як їх розстріляли! Я подумав, що це надто суворе покарання. Навіть для убивць. І навіть для коханок.

Не те щоб я мав хоч найменше уявлення, що це взагалі таке — «коханка». У всьому Єрусалимі не було в ті дні жодної «коханки». Була «супутниця життя», була «подруга», була «не просто подруга». Можливо, то там, то тут були навіть якісь романи. З превеликою обережністю подейкували, наприклад, що у поета Шаула Черніховського є дещо з подругою Лопатіна, і моє серце билося сильніше від здогадки, що за словами «є дещо» криється щось таємниче, доленосне, солодке й ганебне. Але коханка?! Це взагалі було чимось мало не з біблійних переказів, чимось вищим за будь-яку буденність. Неймовірним. «Можливо, у Тель-Авіві й кояться подібні справи, — думав я, — там завжди є різні речі, яких у нас немає і які в нас заборонені».

КУПИТИ